

DICLE ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

HAKEMLİ DERGİ

CİLT : X

SAYI : 2

DIYARBAKIR - 2008

MU'TEZİLE'NİN EŞ'ARÎ'NİN KESB NAZARİYESİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

Dr. Vecihi SÖNMEZ*

Özet

İslam düşüncesine göre Allah inancı, evreni ve ondaki her şeyi yaratan, “Yaratılmamış Varlık” şeklindedir. O, insanlara peygamberleri vasıtası ile doğru yolu gösteren, her kuluna rahmet ve adalet ölçüleri içerisinde davranan, her şeye anlam ve hayat kazandıran Yüce bir Varlık'tır. Böyle bir Allah anlayışı, Yaratıcı-insan-tabiat üçlüsü arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir zemine oturtulabilmesi açısından önemlidir. Akıl ve idrak yeteneği olan her insan Kur'an'ın muhatabıdır. İnsan, Allah tarafından seçilmiş, ve nihayet, kendi hayatı pahasına vahye muhatap olmuş hür şahsiyettir. İnsanın böyle bir imtiyâza sahip olması, her şeyden önce, onun düşünen bir varlık olması gerçeğinde yatmaktadır. Kısaca insan, kendi hür iradesi ve tefekkürü ile insandır. Hür iradesini ve aklını kullanabilmesi, onun insan olmasının bir gereğidir. İşte bu bağlamda Mu'tezile insanın, halk ve icad yetkisine sahip bir varlık olarak, fiillerini gerçekleştirme kudretinin bulunduğunu kabul eder. Çünkü Mu'tezile kulun gücünün fiilde müessir olmasını ve bu etkinin varlıkta kendini gösterip belirginleşmesinin gereğine inanır.

Anahtar Kelimeler: İnsan, fiil, hürriyet, kesb,

The Criticism Of Mu'tazilah Toward Al-Ash'arî Theory Of Kasb

Abstract:

The belief in God, according to Islamic teachings, is as follows: God is the Supreme Being not created but creates everything including the universe. This approach-along with being the common feature of the three religions-Islam-Christianity-Judaism- regards God as the Supreme Being creating and bestowing upon those created, guiding the humankind through the prophets so that they will get the right path, comporting toward each human being in mercy and equity, and giving meaning and breathe to everything. Such a God concept having universality is crucial in that the associations among The Creator-human being and nature be back mouthed. Each human being having comprehension skill is a respondent of The Holy Qur'an. The man is the

---

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim dalı

chosen one, the attorney of God, and the assurance of the free self-hood which he has accepted at the risk of his own life. Man's having such a privilege, first of all, is because he is a creature devising and comprehending. Shortly, human being is human being because of his free will. He is bound to be able to use his free will and apprehension in order that he will be regarded as human being. Hence, Mu'tezile accepts that human being has the ability to create and invent. As he thinks that one being equal to anything, by all means, must have an effect upon it, but the referred effect must be outstanding on him-existence, because though it appears to be the man contracting an act, indeed he is not the real agent of that act, but an agency.

Key Words: Man, act, free will, obtain.

Giriş

İslâm nazarında insan, yaratılanların en şerefli is e de, her yaratık gibi noksan ve sınırlıdır. Çünkü mutlak kemal Allah'a mahsustur. O halde insan mutlak kudret, mutlak irade ve ihtiyar sahibi olmadığından, yaptığı işlerin bizzat yaratıcısı olamaz. Çünkü hâlikiyet (yaratıcılık), Allah (c.c)'a mahsus olan çok yüce bir sıfat, çok yüksek bir derecedir. Fakat insan hayvanlarda olduğu gibi- irade ve ihtiyardan, seçme gücü ve isteme yeteneğinden tamamen mahrum bir varlık da değildir. Çünkü bilinen bir gerçektir ki insan, bazı işleri dilerse yapıyor, dilerse yapmıyor. O halde insanın kendine mahsus cüz-i bir kudreti, cüz-i bir irade ve seçme gücü vardır. Bu sebeptedir ki, mükelleftir, yaptığı iyi ve faydalı, kötü ve zararlı bütün işlerden sorumludur. Fakat insana böyle bir pay ayırır ve üstünlük tanıırken, onun yaratılan bir kul olduğunu unutarak, yegâne yaratıcı Hâlık olan Hak Teâlâ'ya her hangi bir yönden onu benzetmemeli ve yaratıcı Rab derecesine çıkarmamalıdır. Bu iki ana esas birbirine karıştırılmaz, aradaki sınır iyi bilirse, çok muğlâk olan kader meselesi az çok kavranmış olur. Gücü ve imkânı sınırlı olan insan aklı böyle ilâhî bir sırrı tam olarak çözemez. Ancak bu büyük sırrı anlamaya ve esasını kavramaya çalışır. İslâm dini, başından beri yaşamsal bir metod(ilke) olarak, özellikle ahlaki yönü öncelemiş ve nerdeyse inanç esasları düzeyine çıkarmıştır. Başlangıçta akide olumlu bir aşamaya ulaşınca kadar ilk adımlar fakihler tarafından atılmıştır. Dini düzenlemelerin yaygınlaşması, düşünsel ve sosyal karşı koyma, değişik mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. İşte bu aşamada Kelam ilmi devreye girmiş, insanların düşünce bağlamında karşılaştıkları sorunları çözmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle

Mu'tezile ortaya koyduğu çözümleri “vahiyle de desteklediği etkili ve ikna bakımından oldukça güçlü olan “cedel” silahını kullanma metodunu seçti. Kendi fiillerini seçme ve belirlemeye kadir olan ferdin varlığı ön plana çıkmış, bu husus insanın önemi üzerinde yoğunlaşmalarını sağlamıştır. Bu bakımdan insan ve eylemleri Mu'tezile'nin odaklaştığı özgün bir alan olmuştur. Bu husus onların insan eğilimleri hakkında üzerinde odaklandıkları en derin fikirlerin bilinmesini gerekli kılmakla birlikte köklü bir fikrin akılla temellendirilmesine yol açtığı gibi kendine özgü bir zeminin olmasını da gerekli kılmıştır. İnsan fiilinin yaratılması ve kesb yönüyle hakikatinin incelenmesi ancak belirli nesnel şartların neticesinde de mümkün olur. Kişi fiillerini kendi iradesiyle yapabilir. Bu durum İ'tizal ehlinin muhayyilesinin arzuladığı yalın zihni bir tasavvur değildir. Aksine bu husus bu konuda insanın ihtiyarına önem vermek bağlamında mümkün olan bütün yollarla hakkında delil getirdikleri net bir olgudur. Vurgulanması gerekli olan bir başka husus Mu'tezile'ye göre hürriyet ve ihtiyar fikri bağlamında Eş'arilerin ortaya koyduğu kesb düşüncesinin, bu alemde bireyin konumunu ve yaratısıyla ilişkisini kapsayan nesnel bir bakışı gerçekleştirmeye yönelik pratik bir gerçekliğinin olup olmadığıdır. İnsanın istek ve seçimi Levh-i Mahfuz'da karşılığı olan ve belirlenmiş olması yönüyle olumsuz bir konum mu, yoksa dış dünyadaki verilerin hepsini kendine göre ölçüp biçmek suretiyle ferdi harekete geçirme sırasındaki aktif ve olumlu bir konum mudur?¹ Mu'tezile insanın Allah'ın kendisine vermiş olduğu güç sayesinde kendi fiilini gerçekleştirdiğini kabul eder. Yani kudretin fiilden önce var olduğunu, bu kudretin fiili yapma ya da yapmama imkânını içerdiğini; bu imkânla insanın irade hürriyetine sahip fâil-i muhtar (istediğini yapan) olduğunu kabul eder. Allah'ın kendisine vermiş olduğu bu kudreti dilediği yön ve şekilde kullanır. Fiillerini iradesi doğrultusunda yönlendirir. Mu'tezile, kâinatın illeti (nedeni)nin Allah olduğuna kesin inanmakla beraber, insanın önünü alabildiğine açmış ve İlahî adaleti gözetip, mahlûkların kıymetini yücelterek, fiillerini seçme ve yaratması konusunda ferdi kudret sahibi kabul etmiştir. Mutezileye göre fiilin insan tarafından gerçekleştirilmesi/meydana getirilmesi esastır. Çünkü benlik bilinci fiilin bireysel bir kararla gerçekleştirilmesini gerektirir. Bu yaklaşım Mutezile'yi, kulun ancak kendi fiillerini yaratmakla fiilin gerçek sahibi olabileceği sonucuna götürmüştür. Öyleyse kulların fiilleri kendileri

¹ Corc Hamilton, *Dirasat fi Hadarati'l-İslâm*, (Arap. Çev. İhsan Abbas, Muhammed Necm, Mahmud Zayed), Beyrut, ts. Daru'l-İlm, s.20.

dışında biri tarafından –bu Tanrı da olsa yaratılmış değildir. Bu fiilleri bireyler kendileri gerçekleştirmekte ve onların tasarrufları bireysel niyetleri ve istekleri doğrultusunda ortaya çıkmaktadırlar. Bütün bunlar bizi, dînî, sosyal-kültürel ve politik boyutları olan bu sorunun derin nüvelerini araştırmaya yöneltir.²

A-Kesb Kavramı Ve Eleştirisi

1-Kesb Kavramının Mahiyeti

'Kesb' kelimesi Kur'ani bir tabir olarak.³ Sözlükte ‘kazanmak, elde etmek’ anlamındaki kesb kökünden türemiş bir masdar olup ‘kazanılan ve elde edilen maddî veya mânevî şey’ mânasına isim olarak da kullanılır. Râgıb el-İsfahânî kesbi, ‘insanın servet kazanmak gibi faydalı olan veya haz veren bir şeyi talep etmesi’ diye açıklar. Bazen insana fayda vereceği zannedildiği halde zarar getiren fiiller için de kullanılan kesb ⁴kelâm literatüründe genellikle ‘kuldaki hâdis kudretin tesiriyle meydana gelen şey’ diye tarif edilir. Kur’âmı Kerim’de kesb kökünden türeyen altmış sekiz kelime mevcut olup bunların altmış ikisi kesb, diğerleri iktisâb masdarından gelmektedir. Bu âyetlerde belirtildiğine göre herkesin kazandığı iyi ameller lehine, kötü ameller ise aleyhine olacak, amellerin karşılığı âhirette verilecek, kimseye zulmedilmeyecek, âhirette dünyada kazanılan servetler değil iyi ameller fayda sağlayacaktır. Kötü davranışlarda bulunanlar dünyada da ceza görecektir.⁵ Kesb kavramı Kur’an’da üç anlamda kullanılır. "Allah sizi yeminlerinizdeki yanılmadan dolayı sorumlu tutmaz. Sizi kalplerinizin kesbettiklerinden (kazandıklarından) sorumlu tutar..." (el-bakara, 2/225) âyetinde kesb, kalbin akdi ve azmi anlamına gelmektedir. "ey iman edenler, kesbettiklerinizin (kazandıklarınızın) ve sizin için yerden çıkardıklarımızın helal ve iyisinden harcayın..." (el-bakara, 2/267) âyetindeki kesb, ticaretle elde edilen kazancı dile getirir. "kendi kesbinizin (yaptığının) cezası olan azabı tadın" (el-bakara, 2/286) âyetinde ise kesb, çalışma ve amel anlamında kullanılmaktadır. kelime buradaki anlamlarından yola çıkılarak kelim'de kişinin iradesinin

² Bkz. Abdulkahir el-Bağdâdi, *el-Fark beyne'l-Firak*, Beyrut, I. Bs. 1973, s. 98

³ Bkz. Bakara, 2/134, 141, 286 ve Ali İmran, 3/25, 161; M. Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İrade Hürriyeti Kavramı*, Ankara, 1988, s.55

⁴ Hüseyin bin Muhammed bin Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî'l-İsfehani, *Müfredat-ül-Elfaz-il-Kur'ân*, Daru'l-Fıkr, 1979, Beyrut, ‘ksb’ md.

⁵ Muhammed Fuad Abdülbâki, *El-Mu'cem-ül Müfrehes li Elfaz-i Kur'an-il Kerim*, mektebetu'l-Mısıriyye, Kahire 1964, ‘ksb’ md

kendisine sorumluluk kazandıracak yönelişini dile getirmek üzere kullanılmıştır.⁶

Kesb, farklı hadis rivayetlerinde maddî ve mânevî kazanç mânâsında yer almış ve Kur'an'daki muhtevasıyla kullanılmıştır. Hz. Peygamber insanların el ve ayaklarının yaptıkları işleri haber vermek üzere âhirette konuşturulacağını söylemiş ve iyi amelleri yok eden gûnahtan Allah'a sığınmıştır.⁷

Kesb kavramı kelâm literatüründe daha çok ihtiyarî fiillerin yaratılması meselesinde söz konusu edilmiştir. Siyasî ve içtimaî olayların tesiriyle Hulefâ-i Râşidin devrinde Müslümanlar arasında tartışılmaya başlanan kullara ait fiillerin meydana gelişi meselesi⁸ İslâm âlimlerinin erken dönemde çözümlenmeye çalıştıkları konuların başında yer alır. Kulların kendi fiilleri üzerinde etkili olduklarını kanıtlamak amacıyla kesb kavramını ilk defa teknik anlamda kullananın Ebu Hanife Nu'man b Sabit(ö.h.150) olduğunu söyleyenler varsa da⁹, Ebu Hanife'nin bu kavramı gerek *Fıkh-ı Ekber*'de, gerekse *Vasıyyesinde* kullanmadığı ve ondan bahsetmediği¹⁰ bildirilmiştir. L. Gardet, M. Watt'tan naklen kesb deyimini ilk kullananın Gaylan ed-Dimeşki ile Mürchie/den bir grup olduğunu ve bu kavramı zorunlu bilgi ile kesbi bilgi arasındaki ayrımı belirlemek amacıyla kullandıklarını bildirir.¹¹ Beyazidzade Ahmed Efendi ise M. Watt, Abdurrahman Bedevî ve Ca'fer es-Sübânî'nin aksine bu kavramı ilk olarak Ebû Hanîfe'nin kullandığını ve delil olarak ona atfedilen akaid risâlelerinde kesbden açıkça bahsettiğini bildirmektedir. Ebû Hanîfe'ye göre kullara ait bütün fiiller Allah tarafından yaratılmakla birlikte gerçek anlamda kulların kesbiyle meydana gelir; yani ihtiyarî fiillerin meydana gelişinde insanların sahip olduğu kudretin tesiri söz konusudur.¹² Ebu Hanife (ö.150/767) bu konuyu Mâtürîdî; Eş'ârî ve Mu'tezile öğretileri arasında

⁶ Bkz. Bakara, 2/"225; Maide, 5/"89; Bakara, 2/"267; Bakara, 2/"286; A'raf/39.

⁷ *Müsned*, II, 214, 231, 334, 412; V, 188, 191; VI, 31; Buhârî, "Rikak", 40; Müslim, "İmân", 252; İbn Mâce, "Fiten", 20.

⁸ Kadî Abdülcebâr, *Fazlû'l-i'tizâl*, Kahire, 1988.,s. 143

⁹ Bkz. Ş. Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979., s. 189

¹⁰ Bkz. M. S. Yazıcıoğlu, a.g.e., s.55

¹¹ Gölcük, a.g.e, s.189

¹² Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri*, trc. İlyas Çelebi, s. 108, ist. 2000.

köprü diyebileceğimiz *Şerh-i Fıkh-ı Ekber* adlı eserinde, Sünniliği akıl şemsiyesi altında işlemiştir. Kendisine izafe edilen *Fıkh-ı Ekber*'in ikinci cildinde kesb öğretisi şöyle işlenir: "İnsanın bütün fiilleri-hareketi de istirahati de- hakikaten onun kesbidir, ancak onların yaratıcısı Allah ve sebep olan da Onun iradesidir. Onun kararı ve buyruğudur."¹³ Ebû Hanîfe'nin muhtemelen Kur'an'dan ilham alarak kulların fiilleri meselesine kesb kavramıyla temas etmesi İslâm âlimlerinin dikkatini çekmiş olmalı ki daha sonra Dırâr b. Amr başta olmak üzere Muammer b. Abbâd, Hişâm b. Hakem, Muhammed b. Îsâ el-Burgus, Yahyâ b. Ebû Kâmil, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr, İbn Küllâb el-Basrî, Ahmed b. Seleme el-Kûşânî gibi çeşitli ekollere mensup kelâm âlimlerince üzerinde durulmuş ve benimsenmiştir.¹⁴

Kelam ilminde kesb, Allah'ın irade ve yaratıcılığı karşısında insan iradesinin yeri ve bu iradenin fiil üzerindeki etkisi konusundaki tartışmaların bir sonucu olarak ilk kez el-Eş'ari tarafından bir kelam kuramı haline getirildi. İnsan iradesinin fiil üzerindeki etkisi konusunda daha önce birbirine zıt iki görüş doğmuştu. Cebriye'nin temsil ettiği ilk görüş insana irade ve özgürlük tanımıyor, onu Allah tarafından önceden belirlenmiş işleri yapmaya zorunlu bir varlık olarak tanımlıyordu. İrade ve yaratıcılığında Allah'ın teklifine gölge düşürmeme, ortak tanımama endişesinden kaynaklanan bu görüş, tüm fiillerini Allah'ın takdir ve yaratmasına bağladığı için, insanın sorumluluğunu açıklamakta yetersiz kalıyordu. bu görüşün karşısında yeralan ve kaderiye mutezile tarafından temsil edilen ikinci görüş ise, insanın fiilleri üzerinde Allah'ın hiçbir etkisi olmadığını savunuyordu. Buna göre insan tam anlamıyla özgürdür, iradesiyle dilediği fiili seçer ve Allah'ın kendisine verdiği halletme (yaratma, yapma) gücüyle de yaratır. İnsan bu nedenle fiillerinden dolayı sorumludur; fiilin niteliğine göre ödül ya da ceza görür. Her ne kadar kesb deyince, akla Eş'ârî geliyorsa da Kâdî Abdulcebbar kesb teorisini h. 2. Yüzyılın sonu ile 3. Yüzyılın başında yaşayan Dırar b Amr'a atfeder. Zira Eş'ârî, Makâlât'ında Dırar'ın konu ile ilgili fikirlerinden bahseder.¹⁵

¹³ A. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge, 1932, 6. ve 8. bölümler.

¹⁴ Ebu'l- Hasen el-Eş'ârî, *Kitab el-Luma*, Beyrut, 1952, s. 281, 540-541

¹⁵ Bkz. Ebu'l- Hasen el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l- Musallîn*, (Tahkik: Helmut RİTTER), Dâru'n- Neşr-Wiesbaden 1400/1980, s. 408; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî (ö.548/1153), *el-Milel ve'n- Nihal*, Beyrut 1980, 1/55; M. S. Yazıcıoğlu, a.g.e, s.56

İnsanın ahlâki sorumluluğunu izah ederken iyi veya kötü bütün fiillerini seçme ve icra etme gücünü, Allah'ın insana onu yarattığı esnada verdiğini, dolayısıyla insanın, fiillerinin yaratıcısı olduğunu kabul etme hususunda Mu'tezili düşünürler hemfikirdirler. Ancak Dırar b Amr, insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ve tek bir fiil için iki fâil olduğunu ileri sürerek genel Mu'tezili kanaatten ayrılmıştır. Dırar b Amr'a göre fâillerden biri "o fiili yaratan Allah, diğeri de kazanan(kesbeden) insandır."¹⁶ Dırar'ın bu görüşü daha sonra Eş'ârî' de "kesb nazariyesi" şeklinde formüle edilmiştir. Bu kesb görüşü, yine bir Mu'tezili sayılan Dırar yoluyla Eş'ârî'ye geçmiş olabilir. Zira Dırar, Eş'ârî'den bir müddet önce(h.II. yüzyılda) Basra'da bir kelim bilgini olarak meşhur olmuş, kırk yaşına kadar Mu'tezili görüşlerle beslenen Eş'ârî'nin, onun kesb görüşünden etkilenerek bu görüşü sistematik hale getirmesine öncülük etmiştir. Nitekim Eş'ârî de Dırar gibi "kesbin yaratıcısının ya da gerçek müktesibin Allah" olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷

2- Eş'ârî'nin Kesb Nazariyesi

Eş'ariler'in Yaratma ve Kesb Teorisine göre, kul kendi iradesiyle yaptığı işlerde mecbur değil, muhtardır. Yani kendine mahsus irade ve kudreti vardır; yaptığı ihtiyarî fiillerin sahibidir. Fakat kulun kudreti, yaptığı işler üzerinde yaratıcı düzeyde müessir (etkin) değildir. Çünkü Allahu Teâlâ ortağı olmayan tek ve yegâne Hâlık'tır. Kudreti tamdır ve her şeyi yaratma gücüne sahiptir. O halde her şeyin ve insanların, mide, ciğer ve kalb çalışmaları ve uyumak, hazmetmek gibi irade dışı fiillerinin yaratıcısı Hak Teâlâ olduğu gibi, kulun yaptığı iradî ve ihtiyarî fiillerinin de Hâlıkı Allah(c.c.)dir. Zira imam Eş'ariye göre: "Bir eser üzerinde iki tam müessir kuvvet birleşemez." Bu kural gereğince, kulun iradî fiilleri üzerinde tek müessir kuvvet Hâk Teâlâ'dır. O halde kulun kudretinin yaratmada, ikinci bir kuvvet olarak bir tesiri yoktur. Ancak Hâk Teâlâ, ilahî kanunu icabı olarak, o fiili, kulun azmi ve ısrarlı isteği bulunduğu anda yaratır. Bu azım ve kesin istek, kulun iradesini o şeye yöneltmesiyle o işi kesb etmesi şeklinde ortaya çıkar. O halde kul yaratıcı değil, o işi kazanan kâsibdir. Yaratmada bir payı yoktur. Tek Hâlık, tek yaratıcı fâil Allah (c.c.)dir. İnsanın kazandığı fiile tesir eden kudret ona Allah (c.c) tarafından verilmektedir. Kulun kudretinde olan şey, Allah'ın da kudreti altındadır. Bu açıdan bakılınca mülkiyette olduğu gibi bir ortaklık durumu yoktur.¹⁸ Kulun kesb ettiği bu gibi

¹⁶ Recep Kılıç, *Ahlâk'ın Dini Temeli*, s.102; Bkz. Eş'ârî, *Makalat*, İst. 1928, s.268

¹⁷ Eş'ârî, *el-Luma*, s.40

¹⁸ Eş'ari, a.g.e., s.72

fiillerle olan alakası, o fiilin mahalli ve sahibi olmaktan ibarettir. Çünkü her fiil, o fiilin mahalline isnad edilir. Mesela güzellik onu yaratana değil, onunla vasıflanan şahsa isnad edilir. O halde yaratma Allah'a mahsus, kesb ise kula aittir.¹⁹

Eş'arî kelâmcılarına göre kesb kullara ait fiillerin meydana gelişine hâdis kudretin tesir etmesinden ibarettir. Şöyle ki, ihtiyarî fiiller iki kudretle meydana gelir: Bunlardan biri Allah'ın kadîm kudreti olup fiillerin oluşmasını sağlayan asıl etkendir, fiillerin vücudu ve hudûsü bu kudrete bağlıdır. İlâhî kudret olmadan kullar her-hangi bir fiil gerçekleştiremez, bu sebeple de fâil adını alamaz, çünkü fâil demek yaratıcı demektir. Allah'tan başka yaratıcı bulunmadığına göre kullar için sadece mecazi anlamda fâil, gerçek anlamda ise kâsib terimi kullanılabilir. Buna göre kesb kullara ait fiillerin nitelikleri üzerinde etkili olur, kesbin meydana gelişiyile ilgili nitelikler de Allah tarafından yaratılır. Kesbin vuku bulup yok oluşundan sonra insanın bunu aynen iade edemeyişi onun Allah tarafından yaratıldığını gösterir.²⁰ Kesbin mevcudiyetini ve fiiller üzerindeki etkisini, zorunlu fiillerle ihtiyarî fiilleri dikkate almak suretiyle kanıtlamak mümkündür. Nitekim felçli bir insanın el hareketleriyle sağlıklı insanın hareketlerinin birbirinden farklı olduğu duyularla idrak edilmektedir.²¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin, kesbin fiillerin meydana gelişinde asıl rolü oynadığını söylemek suretiyle Mu'tezile anlayışına yaklaştığı kabul edilir.²² Fahreddin er-Râzî kesbe, kullara ait fiillerin meydana gelişinde hiçbir tesiri bulunmadığı yönünde bir anlam yükleyerek Eş'ariyye'nin kesb teorisini cebre yaklaştırdığı halde²³ İbrâhim Medkûr ona ait kesb anlayışının Eş'ariyye'den çok Mu'tezile'ye yakın olduğunu iddia eder.²⁴ Ancak bu iddia Râzî'nin kelâma ve tefsire dair eserlerindeki bilgilerle uyuşmamaktadır

Eş'arî'nin Sünniliğe geçişinden kısa süre sonra yazdığı *Kitabu'l-İbane*'de henüz kesb'ten bahis yoktur, sadece kulun kazancı (iktisabu'l-İbad)'dan bahsedilir: "Allah'ın hükmü dairesinde insanın iktisap ettiği

¹⁹ Eş'ari, a.g.e., s.73.

²⁰ Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 137

²¹ Eş'arî, a.g.e.,s. 538-541; Bâkılânî, s. 324, 347; İbn Fûrek, s. 91-102

²² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitab et-Temhid*, (Yay. Mc. Carty) Beyrut, 1956, s. 122

²³ DİA, XII, 91

²⁴ İbrahim Medkur, *Fi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire, 1982, II, 122

her hangi bir şey yoktur ki Allah onu öylece murad etmiş olmasın"¹⁶⁶ İktisab konusunda kanaatlerin geliştiği bir döneme ait *Kitabu'l Luma*'da ise o, kesb öğretisini Hambelilere karşı kullanmıştır. Eş'ârî'nin kesb anlayışı, ancak onun *Kitab el-Luma'* ve kısmen de *Makalat*'ından çıkarılabilir. Eş'ârî'nin kesb anlayışı birçoklarınınca tenkit edilmiştir. Eş'ârî, insanın fiilinin Allah tarafından yaratıldığı²⁵ ve insan tarafından kesb edildiğini kabul ederek kesbi "fiil"²⁶ ve amel"²⁷ olarak isimlendirir.²⁸ Allah'ı tek fâil ve tek Hâlık olarak gören Eş'ârî, fâil ve Hâlık kelimelerini eş anlamlı olarak kabul ettiği için ona göre fâil, Hâlık manasına gelmektedir.²⁹ Eş'ârî'nin kesb tarifi, yaratmaya göre yapılmaktadır: "Fiili kesbedecek bir kasip gerekir ki, bu insandır, onu halkedecek bir Hâlık gerekir ki, o da Allah'tır" ifadesi bunu göstermektedir.³⁰ Allah hareketi yaratır, fakat yarattığı bu hareketle, hareket halinde olan kendisi değildir. Hareket eden, hareketin kendisinde olandır.³¹ Aynı şekilde, Allah imanı ve "küfrü kesb eder" dediğimiz zaman, bu sonradan olma bir kudretle olur, demektir. Aynı şekilde, mü'min "imanı kesb eder" demek yaratılmış bir kudretle iman ediyor demektir.³² "Kesb'in hakikati, bir şeyin, onu kesb eden tarafından ve hadis bir kudretle meydana gelmesidir."³³ Eş'ârî kendisinin kesb anlayışını kısaca şöyle ifade eder: "Bana göre hak şudur: iktisabın anlamı, bir şeyin muhdes bir kudretle meydana gelmesidir. Bu da kendi kudretiyle meydana getiren kimsenin kesbi olmuş olur"³⁴

Müteahhirin Eş'ârîler arasında kesb'in mahiyeti hakkında tam bir uzlaşy yoktur. Ebu Bekr el-Bakillani (ö.403/1012) insanın fiillerinin iki kudretin eseri olduğunu söylemiştir. Burada iki kudretten maksat Allah ve insanın kudretleridir. Cüveyni (ö.478/1085) ise, "Allah, kul için irade

¹⁶⁶ Bkz. Eş'ârî, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Kahire 1978., s.52-103; Macit Hadduri, *İslam'da Adalet Kavramı*, çağrı yay.ist. 1993., s.86

²⁵ Eş'ârî, *Luma*, s.68-9

²⁶ Eş'ârî, a.g.e, s.74

²⁷ Eş'ârî, a.g.e, s.71

²⁸ Bkz. M. S. yazıcıoğlu, a.g.e, s.56

²⁹ Bkz. Eş'ârî, *Makalat*, s. 541, ; M. S. yazıcıoğlu, a.g.e, s.56

³⁰ Eş'ârî a.g.e, s,73; M. S. Yazıcıoğlu, a.g.e., s.56

³¹ Eş'ârî, a.g.e, s.74,; M. S. Yazıcıoğlu, a.g.e., s.57

³² Eş'ârî, a.g.e, s.74,; M. S. Yazıcıoğlu, a.g.e, s.57

³³ Eş'ârî, a.g.e, ; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İst. 1997, s.169; İbn Rüşd, *el-Keşf an Menahici'l-Edille*, Mısır, tsz. s.112; Eş'ârî, *Makalat*, I/221, (Beyrut, 1990)

³⁴ Eş'ârî, a.g.e.,I/221.

ve kudret yaratmaktadır, insan da bu irade ve kudretle fiillerini meydana getirmektedir" demiştir.³⁵ Çünkü insan, işlerinin hangi hükümler, nitelik ve gerçekler üzerine meydana geldiğini bilmez. O, fiillerinin esrarına vakıf değildir.

Eş'ârî'ler nazarında kesb, fiilde etkili bir biçimde rol oynayan bir unsur olmaktan çok insanın zorunlu fiilleriyle, ihtiyari fiilleri arasındaki farkı anlamaya yarayan bir şuur halinden ibarettir. Yaratma ile kazanım(kesb) arasındaki ilişki, kılı kırk yaran ayırımla Allah'ın Kâdîr-i Mutlak oluşu ile insanın cüz'i iradesi arasında bir denklem kurma çabasıdır. Eş'ârîler bu ayırım sayesinde artık insan için 'adalet keyfiyetinin, pasif fâil durumdan sorumluluğunu bilme ve bu sorumluluğu taşıyacağı bir rol üslenme bilincine ulaştırır.³⁶

Özet olarak; Eş'ari'nin kesb öğretisini en rasyonel bir yöntemle, adeta Eş'ârî ile Mu'tezile'yi aynı çizgide buluştururcasına işleyen Ebu Bekr el-Bakillani olmuştur. Bakillani'ye göre insanın kesbettiği fiiller, tamamen beşeri bilgi hanesine ait olup, onun kontrolindedir. Bunlar akla tabidirler. İstem dışı fiiller, Allah'ın koşullandırdığı fiillerdir, istemli fiiller ise hür insan iradesinin ürünleri olup, sorumlusu insandır.³⁷

B-Mu'tezile'nin Eş'arî'nin Kesb Nazariyesine Eleştirisi

1-Mu'tezilenin Kesb anlayışı

Mutezile, insanın fiilleri üzerinde Allah'ın hiçbir etkisi olmadığını savunuyordu. Buna göre insan tam anlamıyla özgürdür, iradesiyle dilediği fiili seçer ve Allah'ın kendisine verdiği halketme (yaratma) gücüyle de yaratır. İnsan bu nedenle fiillerinden dolayı sorumludur; fiilinin niteliğine göre ödül ya da ceza görür. Kesb, ya insanın muhdes kudretiyle, ya ona güç yetirerek meydana gelir, ya da fâilin hür seçimiyle ortaya çıkar. Bundan kastedilen zoraki hareketle, hür seçimli/istemli hareket arasında ayırım yapmaktır. Bütün bu durumlar kesbin, insanın bir fiili olduğunu onun kudretiyle ortaya çıktığını gerekli kılar. Yoksa insan başka türlü kasıb kabul edilemez.³⁸

³⁵ Bkz. Cüveyni, *el-İrşad*, Kahire, 1950, s. 187; Fahrüddin Razi, *Muhassal* Kahire, 1323, s. 141; S.Ş. Cürçani, *Şerhu'l-Mevakıf*, Kahire, 1325h. 8/146, Ş. Gölcük, *Kelam Açısından. İnsan ve Fiilleri*, s.172,

³⁶ W. M. Watt, "The Origin of the İslamic Doctrine of Acquisition, "Jorunal of the Royal Asiatic Society(1943), 3 ve 5. Kısımlar, 234-237; Macid Haddûri, *İslam'da Adalet Kavramı*, s.86

³⁷ Bkz. Bakillani, *et-Temhid*, s.286;Arif Aytekin, *Ehli Sünnet İtikadına Göre Kesb*, Erzurum 1978,s.24

³⁸ Kâdî, A. Cebbar, a. g. e., ay

Kesb kavramı Mu'tezile'ye göre lügat ve ıstılah yönünden izah edilir: Kesbi, kendisiyle bir yararın saptandığı veya yararın giderildiği her fiil olarak kabul eden Mu'tezile bu anlamda Arapların meslek sahiplerine "kasıb" dediklerini bildirerek bu kavramı kelime anlamıyla ele alırlar.³⁹ İnsanların cennete götürecektir sevabı veya ateşe götürecektir cezayı kendilerinin kesbi olarak kullanmayı da kabul eden Mu'tezile, Eş'ârî'nin kesb anlayışı olan ve onların ıstılahlaştırdığı cılız kesb anlayışını reddederek şöyle derler: "Çünkü bir şey önce anlaşılır, sonra tanımlanır. Biz kesbi lügat anlamının dışında anlamadık. Durum onların dediği gibi olmayınca, böyle bir ıstılah da geçerli değildir."⁴⁰

Kâdî Abdulcebbar, insan fiillerinin, insanın amaç ve istekleri doğrultusunda ortaya çıktığını, bunların olmasını istememe durumunda da ortaya çıkmadığını ileri sürer. Bu düşüncesini şu şekilde temellendirir: "Eylemlerin niyet ve isteklerimize göre olması gerekir. Mesela bir kimse birimizin ayağa kalkmamızı istediğinde, bu kalkma işi belli bir usûl ve devam eden bir süreç içerisinde gerçekleşir. Yine bir kimse aç olan birini, elinde onun iştahının çektiği bir yemek olduğu halde yemek yemeye davet ederse, bu davet edilen kimseden tam olarak bir yemek yeme arzusu ortaya çıkar."⁴¹

Kâdî A. Cebbar, kesbin, kulların fiillerinin kendilerinden meydana geldiğini ve failin fiilini takdir ederek, yokluktan varlığa çıkartan kimse anlamında kullanıldığını vurgulamıştır. İşte bu, ihdas ve kesb kulun fiiliyle ilişkilidir. Burada, insanın kendi fiilleri üzerinde, dış bir müdahale olmaksızın hâkimiyeti söz konusudur. Bazen de 'halk' kelimesi zikredilip, bununla 'irade' kastedilir. Buna göre, kesbin, gerçek olarak bir şey kazanma, bir şey elde etme veya bir zararı giderme anlamında olduğunu ve kasibin de hakiki fâil olan insan olduğunu kabul etmektedir. Yani bu kesbin de "yapıcısı" yine insan olmaktadır.⁴²

Bu kavramı, Ebu Ali Cübbai(ö.303/915) da mutlak anlamda kullanmayarak insanı Allah'ın fiillerinde ortak kabul etmemiştir. Bilakis bunu Tevhid'e ve insan sorumluluğuna gölge düşürmemeye özen göstererek açıklamışlardır." Onun zamanına kadar insan için "mucid" ve "muhtdis" kelimelerinin "icad" ve "ihdas" anlamında kullanılmış oldukları anlaşılıyor. Cübbai ve ona tabi olanlar bu tabirlerin hepsinin "bir şeyi yokluktan varlığa çıkartan" manasını ifade ettiğini görünce,

³⁹ Bkz. Kâdî, A. Cebbar, Kâdî A.Cebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kahire, 1988, s.459

⁴⁰ Kâdî, A. Cebbar, a.g.e.,e, ay.

⁴¹ Bkz. Kâdî A. Cebbar, a.g.e.,s. 770

⁴² Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Mısır. Thz., 5/65

"halik" sözünü insan için kullanmakta bir sakınca görmediler."⁴³ Konuyu şöyle izah ettiler; "Allah ayağı yaratmış, insan bununla yürür. Kulağı yaratmış, bununla duyar. Gözü yaratmış insan bununla bakar... vs. dolayısıyla bütün bu araçlarla iş yapan, dilediği şekilde ve yönde kullanan insanın kendisidir. Bunun için ilgili ayette "bizi Allah konuşturdu" (Fussilet, 21) ibaresi, bizde konuşabilme gücü yarattı, sonra da bizim konuşmamıza izin verdi biz de konuştuk. Böylece bildiğimiz şeylere göre şahitlikte bulunduk' demektir. Yoksa konuşmayı yapan Allah olsaydı, derileri şöyle diyecekti: "Allah bizim üzerimizden sizin için konuştu. Biz değil, O şahitlik etti. O, sizin hakkınızda bildiği şeyleri, bizi aracı kılarak dile getirdi."⁴⁴

Cubbaî, müktesibin anlamının "birinin yarar, zarar, hayır veya şer olarak kazandığı şeydir, yada bu kimsenin kazanması, başkası için kazandığı şeydir, bunlar da *mallar* ve benzeri şeylerdir." diyerek malın gerçekten o kimsenin kesbi (kazancı) olduğunu, aksi takdirde onun fiili olmayacağını ileri sürmüştür. Cubbaî'nin hocası eş-Şahham (ö.233) zahiren kesb doktrinini kabul etmiştir. Çünkü o, Dırar'ın "iki fâil, bir fiil" formülünü daha çok teknik ifade tarzında tekrar etmiştir. O, bir tek hareketin hem Allah'ın hem de kulun kudretinin makduru (fiili veya nesnesi) olabileceğini söylemiştir. Bu iki fâilden birincisi yaratan, ikincisi kesb edendir.⁴⁵

İşte bu doktrin daha sonra Ehl-i Sünnetin doktrinini olmuştur.⁴⁶ Demek ki kesb anlayışının kaynağı Dırar b Amr olup, bunun yoluyla Eş'ârî'nin hocasının hocası Şehham'a, ondan da Eş'ârî'ye geçmiştir. Bu tür bir kesb anlayışı genel Mu'tezili kanaatin dışında kalmıştır. Çünkü Mutezile'nin bu düşüncesinin tek yaratıcının Allah olduğunu vurgulayan Kur'an hükümleriyle (ez-Zümer, 39/62; el-Fatır, 35/3; el-En'am, 6/102) çeliştiğini düşünen el-Eş'ari, Cebriye ile Mutezile'nin görüşlerini kesb kuramı ile uzlaştırmaya çalıştı. Buna göre insanda bir irade ve güç vardır, ama bunların fiil üzerinde bir etkileri yoktur. Bu irade ve güç insanı fiile yöneltir ve yakınlaştırır (iktiran). Bunun üzerine Allah insanın yöneldiği fiili yaratır. Böylece insan yönelişi ile fiili kesbetmiş, Allah da fiili yaratmıştır. Ne var ki insan seçiminde bağımsız değildir; Allah'ın iradesine tabidir ve ancak onun belirlediği fiili seçebilir. Bu son görüşüyle el-Eş'ari iyice Cebriye'ye yaklaşır ve insanın sorumluluğunu

⁴³ M. S. Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İrade Hürriyeti Kavramı*, s.53

⁴⁴ M. Umara, age, s.110-111; *Resailul-Adl*, c.1, 6. Soru, *er-Reddu alal Hasan*

⁴⁵ Bkz. W. M. Watt, *Hür İrade ve Kader*, Çev. Arif Aytekin, İst. 1996, s.105.

⁴⁶ Bkz. Eş'ârî, *Makalat*, s.199,549; Watt *Hür İrade*, s.105.

açıklama konusunda başarısız kalır. Bu nedenle sonraki kelâmcılar onu Cebriye ile birlikte ele almak ve kuramını bir orta cebr (cebr-i mutavassıt) olarak nitelemek zorunda kalırlar.⁴⁷

2-Mu'tezile'nin Eş'arı'yi Eleştirisi

Kelâm ekollerinin teşekkülünden sonra genellikle Ehlisünnet'e mensup kelâmcılar tarafından savunulan ve Mu'tezile'nin yanı sıra Şîa âlimlerince eleştirilen kesb teorisiyle ilgili tartışmalar ilk olarak bu kavramın tanımı etrafında yoğunlaşmıştır. Yapılan tanımlarda Ehl-i sünnet kelâmcıları, "fiili işlemeye kesinlikle karar veren irade", "kuldaki hâdis kudret ve bunun fiile yönelmesi", "faydayı celbedip zararı defetmeye götüren bir iş yapmak", "kulun bir fiili gerçekleştirmek istemesinin ardından Allah'ın o fiili yaratması", "fiilin itaat veya mâsiyet oluşuna kulun tesir etmesi" gibi unsurları öne çıkarırken Mu'tezile ve Şîa kelâmcıları kesbin sadece sözlük anlamı taşıdığını, bu sebeple de ona bir terim anlamı yüklenemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁸ İhtiyarî fiillerin meydana gelişinde kulun etkisini ifade eden kesb terimi'nin yorumlanması kelâm ekollerinin kudret ve dolayısıyla kader anlayışına bağlıdır. Bu konuda fiilin meydana gelişinde insana gerçek anlamda hiçbir rol vermeyen Cebriyye ile fiilin ilâhî müdahale olmaksızın kul tarafından gerçekleştirildiğini söyleyen Mu'tezile'den oluşan iki ucun yanı sıra Ehl-i sünnet kelâmcıları orta bir yol izlemektedir. Cebriyye'nin anlayışına göre fiillerin meydana gelişinde irade ve kudretin herhangi bir etkisi bulunmadığından kesb kullara nisbet edilemez. Cebriyye de aynı anlayışa sahiptir.⁴⁹ Mu'tezile'ye mensup âlimler ise kesbi kullara ait fiillerin sonucu olarak kabul eder, zira her kâsib aynı zamanda fâildir. Onlara göre Mücbire'nin (Eş'ariyye) kulun kâsib olduğu halde fâil olmadığını iddia etmesi tutarsızdır, çünkü kesb fiilin bir neticesidir, fiil işlemeksizin herhangi bir fayda veya zararın ortaya çıkması imkânsızdır.⁵⁰ Neccâriyye ile Kerrâmiyye'nin telakkisi de Mu'tezile anlayışı paralelindedir.⁵¹

Mu'tezile, Şîa ve Selefîyye âlimleri hem Eş'ariyye hem Mâtürîdiyye'nin kesb anlayışını eleştirmiştir. Bu eleştirileri kesbin, kullara ait fiillerin meydana gelişinde Allah ile kullar arasında kurulacak bir ortaklığa bağlı kılınışı, kesbe yüklenen terim anlamının sözlük

⁴⁷ Arif AYTEKİN, *Ehli Sünnet İtikadına Göre Kesb*, s.68.

⁴⁸ Eş'arî, a.g.e., s. 542; İbn Teymiyye, *Fetava*, VIII, 118-119.

⁴⁹ Eş'arî, a.g.e., s. 538-539; Abdülkahir el-Bağdâdî, a.g.e.,s. 134-135

⁵⁰ Kadî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VIII, 164-165.

⁵¹ İbrâhim Medkûr, a.g.e., II, 127

anlamıyla irtibatının bulunmayışı ve dolayısıyla mâkul olmayışı, kesbe 'hâdis kudretle meydana gelen fiil' anlamı verilmesi halinde kula ait fiillerin Allah tarafından yaratılmasına ihtiyaç kalmayışı gibi noktalarda toplamak mümkündür.⁵²

İbn Kayyim el-Cevziyye, Eş'ârî'nin kesb nazariyesine cephe alır ve onun kadar muğlâk bir kavram olmadığını söyler. Eş'ariyye'nin kesb anlayışını nakleden İbn Kayyim el-Cevziyye, kesbi aynı ekolün illiyyet ve âdet teorilerini dikkate alarak ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre kesb, kuldaki kudretin fiile yaklaşması anında Allah'ın kudretiyle meydana gelişini ifade eder. Yani kula ait fiil, hâdis kudret sebebiyle değil hâdis kudretin yanında ve onun ardından Allah'ın kudretiyle yaratılır.⁵³ Eş'ariyye kesb veya iktisabın insana nisbet edilmesinin gerektiğini Allah'ın sadece kulların kesb ettiklerini yaratmakla nitelendirilebileceğini kabul eder.⁵⁴

Mâtürîdiyye âlimleri, Eş'arîler'in kullara ait fiillerde kesb ile fiil ve kâsib ile fâil arasında ayırım yapmalarını isabetsiz bulmuş, özellikle kesbi, 'fiilin kulun irade ve kudretinin ardından gelmesi veya kudretinin fiile yaklaşması' tarzında açıklayan âlimlerin Cebriyye içinde mütalaa edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁵

Mu'tezilenin öncülerinden olan Kâdî A. Cebbar ise, kesb anlayışının "sözü itibariyle makul olmadığından; bunun hakkında tartışma zahmetine girmenin bile gereksiz olduğunu, eğer makul bir şey olsaydı, İmamiye, Hariciler, Mu'tezile ve Zeydiyye gibi Mücebbire'ye muhalif grupların bunu kabul edip makul görmeleri gerekirdi" demiştir. Üstelik "bu ismi geçen gurupların, zaman, mekân ve şahıslar bazında çok farklı olmalarına rağmen içlerinden hiçbirisinin bunu makul görmemeleri, bu görüşün tutarsızlığı ve dayanıksızlığı için yeterli delil" olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁶

Kâdî A.Cebbar, kesbin insana ait olduğunu ileri sürerken; herkesin eylemlerinin diğerlerinden farklı olduğunu buna delil olarak sunar. Ona göre bütün bu eylemlerin ortak özelliği hudus sıfatına sahip olmalarıdır. Fâil, takdir ve ihtiyar ettiği bütün tasarrufların kendisine

⁵²Kadî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 361-371; Nesefî, *Tabsiretu'l-Edille*, II, 642; İbn Teymiyye, a.g.e., VIII, 119-120).

⁵³ İbn Kayyim el-Cevzi, a.g.e., s. 122

⁵⁴ Eş'arî, a.g.e., s. 554; M. S. Yazıcıoğlu, a.g.e., s.56

⁵⁵ Fahreddin er-Razi, *el-Metâlibü'l-âliye*, Mısır. Thz., IX, 9-17, 149-186; *Mefâtihu'l-ğayb*, Kahire, thz., II, 58-61).

⁵⁶ Bkz. Kâdî A.Cebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kahire, 1988 s. 341

katıldığı bu zati sıfatı içeren kimsedir. Ayrıca kudret sahibi kimse, bir şeyi yapma, ya da yapmamaya gücü yettiğini fark eder. Yapmaya gücü yettiği gibi bir şeyi yapmamaya da gücü yeter. Yüce Allah fiili irade ve icad etmeye Kâdîr olduğu halde insan fiili yapmaya gücü yetip onu iade/geri çevirmeye gücü yetmez. Kesb görüşü ise insanın gücünü yok sayan ve onun etkinlik rolünü daraltan bir görüştür.⁵⁷

Bu konuda Mutezili bir tavır sergileyen İbn Rüşd (ö.h.596) ise Eş'ârîleri şöyle eleştirir: "Eş'ârîler'in kesb dedikleri şey, elinde titreme hastalığı bulunan insanın elinin zorunlu titremesiyle, insanın onu kendi iradesiyle titremesi arasında hissedilen farktan ibarettir. Onların nazarında bu hareketlerin her ikisi de bizim tarafımızdan olmadığına göre, bu iki hareket arasında bir fark kabul etmelerinin anlamı kalmamış oluyor. Zira bu hareketler, bizim tarafımızdan olmuyorsa, onları yapmaya mecburuz demektir. Öyleyse, bu iki hareket arasındaki fark lafızdan ibaret kalmış olur ki, bu ise işin gerçek mahiyetini değiştirmez."⁵⁸ "Eş'ârîyye fırkasının ileriye sürmek suretiyle haklı çıkmak istediği "mutavassıt" şekle gelince, bunun da kesinlikle aslı yoktur. Zira bunlar insanda "iktisab" namına, elin titremeye uğraşmak yüzünden titremesiyle, insanın onu kendi isteğiyle titretmesi arasında algıladığımız farktan başka bir farklılık görmezler. Onlar, bu davranışların her ikisinin de bizim tarafımızdan meydana gelmediğini söyleyince, böyle bir farkı kabul etmelerinin de anlamı kalmıyor. Çünkü bu hareketler bizden doğmuyorsa, onlardan kaçınmaya da gücümüz yok demektir. Şu halde fiili yapmak zorundayız. Sonuçta "titreme" hareketiyle, "kesb" adını verdikleri hareket, anlam itibariyle pek basit bir şeyden ibaret kalır; aradaki fark da sadece lafza ait olur. Lafızdaki ihtilaflar ise mahiyetler hakkında bir hükmü gerektirmez."⁵⁹

Bu bağlamda konuya baktığımızda "Eş'ârî'nin kesb teorisi anlaşılır gibi değildir. İnsanın irade gücü var, fakat bu gücün insan fiillerinde etkisi yoktur."⁶⁰ "Bu durumda insanın ahlâki sorumluluğu temellendirilmemektedir. Yani her şeyin ilahi güç ve irade ile "belirlendiği" bir dünyada, insanın ahlâki hayatını nasıl gerçekleştireceği

⁵⁷ Bkz. Semih. Değim, *Felsefetu'l Kuder fi'l Fikri'l-Mu'tezile*, Beyrut,1985., s.254

⁵⁸ Eş'ârî, Makalat, I/221; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, s.169.

⁵⁹ Bkz. İbn-i Rüşd, *Kitab el-Kesf an Menahici'l Edille fi Akaidi'l Mille*, (trc. Nevzat Ayazbeyoğlu) Ank. 1955, s. 133

⁶⁰ Necatî Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ank., 1982, s.53; R. Kılıç, *Ahlâkın Dini Temeli*, s.105

hususunu cevapsız kalmaktadır.⁶¹ "Eş'ârî'ye göre, iyi, kötü adalet gibi Allah'ın iradesinden bağımsız objektif ahlâk değerleri yoktur. İyi ve kötü gibi ahlâki kavramlara muhteva kazandıran Allah'ın emir ve yasaklarıdır. Bu konuda Eş'ârî şöyle der: 'Yalan, sadece Allah kötü kıldığı için kötüdür. Allah yalanı iyi kılsaydı, şüphesiz iyi olurdu, eğer yalan konuşmayı emretseydi, Ona hiçbir itiraz olmazdı.'⁶²

Eş'ârî'ye göre, Mu'tezililerin "kesb" düşüncesi, onların ihtiyar öğretisindeki kader dışında bir şey değildir." Sohbet ettiği bir Mu'tezili'nin "şayet insan kesbi bir mahluk ise, onu yaratanın da insan olduğunu neden kabullenmiyorsun?" şeklindeki bir sorusuna şu cevabı vermiştir: "Ben kesbimin Hâlıkıyım diyecek kadar ileri gitmedim. O kesb, başkasının mahlûkudur. Hal böyleyken, nasıl olurda onun yaratıcısı olduğumu söyleyebilirim? Eğer ben kendi kesbimin yaratıcısı olsaydım, Allah kişiyi muharrik kıldığı hareketle hareketlenmiş olurdu. Bu da imkânsızdır. Zira Allah o hareketi başkasına atıfla halk etmektedir, onların bu sözleri bizi bağlamaz. Çünkü bizim kesbimiz başkasının (Allah'ın) mahlûkudur."⁶³ Eş'ârî'nin bu kıyası, şahide gaibi kıyastır ki, bu kıyasta hiçbir benzerlik söz konusu olamaz. Onun çağdaşı Tahavi(ö.321/933), Eş'ârî'nin insanın istitaati (kapasite) ile adalet arasındaki kurduğu ilişkiyi reddetmiş; Allah'ın insana gücünün üstünde yük yüklemeyeceğini söyleyerek onu eleştirmiştir.⁶⁴

Kâdî Abdulcebbar, Eş'ârîlerin bu fiillerin Allah tarafından bizim amaç ve isteklerimiz doğrultusunda yaratıldığını, bu fiillerin insanla ilişkilendirilemeyeceğini ileri sürerek yaptıkları itiraza karşı şöyle cevap verir: "Her itiraz, ancak kendisi aleyhine itiraz edilen bir şeyin tesbit edilmesi halinde fasit olur. Bir itiraz sahih olmazsa temeli yoktur. Bu itiraz da bu kabilden bir itirazdır. Çünkü biz ortada olamı bilmedikçe, gaibi de bilemeyiz. Gaipteki muhdisi ispat etmenin yolu, eylemlerin bize muhtaç ve bağlı olması hususudur. Bize muhtaç olmaları, hudusları dolayısıyladır. Hudusta ortak olan her şeyin muhdise ve fâile ihtiyaça da ortak olması gerekli olur."⁶⁵

⁶¹ R.Kılıç, age., s.105

⁶² Eş'ârî, *Kitab el-Luma*, s.71; R.Kılıç, a.g.e., s.105-106

⁶³ Eş'ârî, *el-Luma*, s.62; M. Hadduri, *İslamda Adalet Kavramı*, s.86-87

⁶⁴ Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahavi, *Beyanu's-Sünne ve'l-Cemaa*, (Yay. el-Tabbah), Haleb, 1344h. s.9

⁶⁵ Bkz. Kâdî A. Cebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 340; Abdurrahman. Bedevi, *el-İnsânü'l-kâmil fi'l-İslâm* Beyrut.2. bs., 1976, s.34; Bkz., Abdülkadir b. Muhammed el-Hamzavî, *er-Risâletü'l-Hamzaviyye fi beyâni hakikati'l-fark beyne kesbi'l-Eş'ariyye ve'l-Mâtüridiyye*, (İÜ Ktp., nr. 1190, 3469).

Mu'tezile önderlerinden Ebu'l Huzeyl, "cesedin (beden) sadece bir kısmının değil, tamamıyla fâil" olduğunu söylüyordu.⁶⁶ Buna göre Mu'tezile insanı bir bütün olarak ele alıyor; fiillerinin gerçek fâili olması hususunda tam yetkin görüyor, böylece onu tam sorumlu bir varlık olarak değerlendiriyordu. İşte Ebu'l Huzeyl de, kişinin bir fiil yaparken, bu fiilini tek bir organa bağlamıyor, bu fiilin oluşumunda her organın birlikte hareket ettiğini ve fiilin bir "sistem" halinde "tümünden" ortaya çıktığını söylemiş oluyordu. Ebu'l Huzeyl aynı zamanda insan fiillerinin "herhangi bir yönden" Yüce Allah'ın fiiline benzemediğini kabul ediyordu.⁶⁷

Kâdi Abdulcebbar, eylemlerimizin gerçekleşmesinin tamamen bize bağlı ve bize muhtaç olduğunu, Mücebbire'nin buna aykırı olarak bütün fiillerimizi Allah'a dayandırmalarının akıl ve duyuya aykırı olduğunu bildirir. Mücebbire'nin kurucusu sayılan Cehm b Safvan, bu fiillerin bizlerle hiçbir ilişkisinin olmadığını, aksine bizlerin bu fiillerin zarfları/kalıpları olduğumuzu ileri sürmesi ile Kesb görüşünü ilk defa ileri süren Dırar b Amr'ın, eylemlerimizin gerçekleşmesinin bizimle ilişkili olup, bize muhtaç olduklarını kabul etmesi arasında "ihtiyaç" ilişkisinden başka bir farkın olmadığını bu ihtiyacın da "kesb" demek olduğunu bildiren Kâdi Abdulcebbar her iki görüşü de eleştirir. Kâdî, buna göre kesbin, gerçek olarak bir şey kazanma, bir şey elde etme veya bir zararı giderme anlamında olduğunu ve kasibin de hakiki fâil olan insan olduğunu kabul etmektedir. Yani bu kesbin de "yapıcısı" yine insan olmaktadır. Kâdî, kesbin sadece Eş'ârîlerin bir "adlandırması" olduğunu ileri sürerek eleştirir: "Kesb'ten neyi kastediyorsunuz? Eğer 'sonradan olan bir kudretle ortaya çıkan şeydir' derseniz, bunda kulun kudretinin tesiri olması söz konusudur. Sonra siz lafız olarak ihtiyari(istemli) hareketlerle, ıztrari(zoraki) hareketleri ayırıyorsunuz ve birincisini hudus yoluyla bizimle ilişkilendiriyorsunuz. Böylece Yüce Allah tarafından varolan ve Onun ihtiyarına bağlı olan iki hareket kabul ettiniz. Şüphesiz O bunları isteyince olmuş, istemeseydi olmazdı dediniz. O halde niçin bu iki hareketten birini sistemli, diğerini istemli-kesbi olarak adlandırdınız? Bu içeriğinde hiç bir anlam ve fayda barındırmayan zayıf bir iddiadır."⁶⁸

Özet olarak; Mu'tezile'nin Eş'asrının kesb görüşünü reddetmesi mutlak cebr görüşünden kurtulma çabasıdır. Çünkü Mu'tezile İnsanın

⁶⁶ Bkz. Eş'ârî, *Makâlat*, II/24-25, A. Bedevî, a.g.e, s. 187.

⁶⁷ Bkz. Eş'ârî, a.g.e, s. 551

⁶⁸ Kâdî A.Cebbar, a.g.e., s.459

fiilleri insan iradesinin ürünleridir. İnsandan isteyerek ve bilerek sadır olan her türlü eylem insanın kendisine mal edilir ve ondan sorumlu tutulur. Mu'tezile imamları insan fiilleri konusunu yorumlarken insanın hür bir iradeye sahip olduğunu, bu hür iradesiyle yapmış olduğu fiillerinden sorumlu olduğu gerçeğinden hareket etmişlerdir. Mu'tezile'ye göre mademki insan yapıp ettiklerinden ahirette sorumlu tutulacaktır, o halde insanın bu fiillerini tamamen kendi bağımsız hür iradesiyle yapmış olması gerekir. Eğer insan herhangi bir zorlama altında olursa veya tamamen bağımsız bir iradeye sahip olmazsa o zaman insanların ahirette, dünyada yaptıklarından dolayı hesaba çekilmeleri caiz olmaz. Mu'tezile'in insan fiillerindeki temel çıkış noktası da ilahi adaletin gereği olarak insanların bu dünyada kendi istek ve iradeleriyle yapmış oldukları işlerden, fiil ve eylemlerinden sorumlu olmalarıdır.⁶⁹

Sonuç

İslam kelim düşüncesinin başlangıç dönemine gittiğimizde insan fiilleriyle ilgili iki zıt görüşün mevcut olduğunu görürüz. Bunlardan ilki yukarıda saydığımız tereddütlerden meydana gelen cebri görüştür. İkinci ise bu görüşe muhalif olarak gelişen kaderi-mutezili görüştür. Mutezilenin adl ilkesiyle açıkladığı bu görüşe göre insan irade hürriyetine ve bir fiil yapabilme gücüne sahip olduğu için yaptıklarından sorumludur. Aksi taktirde kendisine ait olmayan fiillerden sorumlu tutulmasının ve bu yüzden cezalandırılmasının adaletsiz olacağı kesindir. Mutezile adl ilkesini açıklarken bunu tevhide dayandırarak açıklar. Onların tevhit ilkelerinde göze çarpan en belirgin husus ise ilahi sıfatların ilahi özden ayrı ve kadim olmayışlarıdır. Zira irade ezeli olmayıp muhdes bir sıfattır. İlahi irade ezeli olmayınca tabii olarak insan fiilleri de ezelden belirlenmiş olmayacaktır. Bu anlamda insanın fiillerinin faili olduğu hususunda bütün mutezile ittifak etmiştir. İnsanın fiilleri Allah tarafından yaratılmış değildir, aksine insan onların yaratıcısıdır. Ancak Mu'tezile "sonsuz kudret" ile "sonlu kudreti" birbirinden ayırmıştır. Çünkü Yüce Allah bizzat Kâdîr olduğu halde, insanın gücü sınırlı ve sonludur. Çünkü insandaki güç yaratılmıştır.⁷⁰ Yüce Allah'ın kudreti ise sonsuz ve Kâdîmdir. İşte bu Mu'tezili anlayış, sosyal adaletin gerçekleştirilmesinde önemli bir role sahiptir.

⁶⁹ Bkz. Hasan Hanefi, *İslami İlimlere Giriş*, İst. 1994, s. 80,81

⁷⁰ Bkz. Kâdî A. Cebbar, *el-Muğni*, 4/278-279; 8/143,295; M. Umara, a.g.e, s.114

Kesb nazariyesi Allah'ın irade ve yaratıcılığı karşısında insan iradesinin yeri ve bu iradenin fiil üzerindeki etkisi konusundaki tartışmaların bir sonucu olarak ilk kez Eş'ari tarafından bir kelam kuramı haline getirildi. Eş'ari, Cebriye ile Mutezile'nin görüşlerini kesb kuramı ile uzlaştırmaya çalıştı. Buna göre insanda bir irade ve güç vardır, ama bunların fiil üzerinde bir etkileri yoktur. Bu irade ve güç insanı fiile yöneltir ve yakınlaştırır. Bunun üzerine Allah insanın yöneldiği fiili yaratır. Böylece insan yönelişi ile fiili kesbetmiş (kazanmış), Allah da fiili yaratmış olur. Ne var ki insan iradî seçimlerinde de tam bağımsız değildir; Allah'ın iradesine tabidir ve ancak onun belirlediği fiili seçebilir. Bu son görüşüyle el-Eş'ari iyice Cebriye'ye yaklaşır ve insanın sorumluluğunu açıklama konusunda başarısız kalır. Bu nedenle sonraki kelamcılar onu Cebriye ile birlikte ele almak ve kuramını bir orta cebr (cebr-i mutavassıt) olarak nitelemek zorunda kalmışlardır.

Maturidi kelamcılar da Eş'arilerle aynı amaçla kesb kuramı üzerinde durdular. Fakat bunların kesb anlayışı diğerinden büyük ölçüde farklıdır. Maturidilere göre de Allah yaratıcı (Halık), insan kazanıcıdır (kasib). Ancak insanda fiili etkileyecek bir yapabilme gücünün yanısıra birisi külli, diğeri cüz'i olmak üzere iki irade vardır. Külli irade, insanın fiil ya da terkten birini seçmesini sağlar. Cüz'i irade ise külli iradenin fiil ya da terkten birine bilfiil yönelmesinden ibarettir.